

10.10

© 2014 CK-12

СЫРҒА ГОЛЫ КӨПТОМДЫҚ

(Ш.Елеуқеновтің шығармалар жинағы туралы)

2008 жылдан бермен қарай «Қазығұрт» баспасынан көрнекті жазушы-ғалым, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, филология ғылымдарының доктор, профессор Шериаздан Елеуқеновтің көптомдық шығармалар жинағы шығып келеді. Қолымыздағы көптомдық жөнінде автор былай дейді: «Көп томдықтың негізгі мазмұны – тәуелсіздік кезеңіндегі ізденістер. Бетбұрыс аталатын дәуірден бастап мен бірыңғай жазу-сызумен айналыстым. Жарияланған жиырма шақты кітабымның тек үшеуі ғана кеңес кезінде жарық көріпті». Осы сөзге сүйенетін болсақ, қаламгердің негізгі зерттеулері тәуелсіздік тұсында жазылғанын байқауға болады. Оның қолымызға тиген 6 томын парақтап отырып біраз сырға қанықтық. Енді сол сырларымызбен бөлісіп көрелік.

Қолымыздағы көп томдық 1929 жылы Шығыс Қазақстан облысының Аршалы ауданында дүниеге келген Шериаздан Рүстемұлының саналы ғұмырын қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетіне арнағанына көзімізді жеткізді. Киров атындағы Қазақ университетінің (қазіргі әл-Фараби) журналистика факультетін үздік тамамдаған ол туған өлкесіне барып, өзі сүйген мамандығына құлшына кірісті. Әдебиетке журналшы болып келген қаламгердің қаламының жүйріктігі оған әдебиеттің әр саласында қызмет етуге жол ашты. Облыстық газетте қаламын ұштаған журналшы араға сегіз жылдай уақыт салып өзі білім алған қара шаңыраққа келіп ұстаздықпен айналысты. Ол кезде ғылыммен айналысқысы келетін талапкерлердің Кеңестер одағының астанасы Мәскеуге барып білімін толықтыратыны белгілі. Осылайша ол да өз замандастары тәрізді Мәскеудегі Қоғамдық ғылымдар академиясына барып үш жыл оқыды, білімі мен білігін шыңдады.

Ғалымның Мемлекеттік сыйлық алған «Мағжан» атты монографиясы көп томдықтың бірінші томының мазмұнын құрайды. Беташар ретінде берілген бұл еңбек – ғалым зерттеулерінің ішіндегі жілігі татыры. Мұнда репрессия құрбаны болған Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы тұтас зерттелді. Бұл – 1990 жылдардағы қазақ әдебиеттану ғылымына қосылған сүбелі еңбек. Монографияның алғы сөзінде автор: «Әдебиетіміздің үлкен тұлғасы, Абай шыңына нықтаса орналасқан сенгірі, сыршыл өлең жырдың бәйге бермес шабандозы Мағжан Жұмабаев ұзақ жылдардан соң алды кең, тынысы еркін, адамгершілігі мол бетбұрыс заманының есігін айқара ашып, ортамызға қайта оралды», – дей келіп, Мағжан қазақ әдебиетінің боз үйіне сәлем беріп кіріп келгенде оған торгі орындардың бірін босатуға тура келгенін айтады. Араға біраз жыл салып барып ұлттық әдебиет жаңа есіммен толықты. Екі бөлімнен тұратын монографияның «Өмір өткелдері» атты бірінші бөліміне ақынның сан соқпақты ауыр да қасіретті өмір жолы негіз болса, «Сағындырған сұлу жыр» бөлімінде ақынның қазақ поэзиясына қосқан жаңалығы сарапталған.

Қаламгердің жазушылық қырын ашатын көркем шығармалары екінші томға топтастырылды. Автор ірілі-ұсақты көркем дүниелері бір кітапқа сыймағандықтан олардың бірді-екілерін келесі томдарда беріп отыруды жөн санаған. Әдебиет майданына елуінші жылдары келген қаламгердің алғашқы тырнақалдысы жөнінде замандасы академик З.Қабдолов: «Елуінші жылдардың аяғында мен «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редаторы едім, редакция ұжымы боп «Мас молда» деген сатиралық новеллаға таң-тамаша қалдық... біз үшін Шерназдан Елеу-кенов деген қаламгер осыдан басталды», – деген болатын. Қаламгердің алғашқы тырнақалды шығармаларының бірі «Мас молда» көзімізге оғтай басылды. Фелетон былай басталады: «Маркақолдің Шенгелді ауылындағы Сапын ша...

өлгенде жапазасын шығарғаны үшін алған түйені екі мың сомға сатып, оны кіл Акмағамбетке жұмсап, біраз дәйліп алған Зүрихан молда енді садақа қаржыны тауысын алып, қолдан ашытқан сыраға телміріп, үйінде жападан-жалғыз кіржиіп отыр». Сойлемді алғаш оқығанда үлкен әріппен жазылған Акмағамбетті кісі есімі деп қабылдауыңыз күмән туғызбайды. Алайда «басы зырқ-зырқ етіп, жас сыраны тыжырына ұрттап» отырған молданың сыйқын көргенде оқырманның өзі де тыжырына қалары даусыз.

Осылайша жазушы ХХ ғасырдың екінші жартысындағы «Аңқау елге арамза молда» болып жүрген екіжүзділердің бетін айызыңды қандыра тілгілейді. Ғасыр басындағы әдебиеттен үлкен орын алған арамзалардың кеңестік дәуір тұсында да Коммунистік партиядан қорықпай қулығын асырып, бір басып, екі асап жүргеніне таң қалсаң, бұл – әрине жазушының өмірдің көлеңкелі жақтарын шынайы қалпында бейнелеген шеберлік қыры. Жазушының алғашқы шығармалары қатарында бір топ эсселері мен әңгімелерін атауға негіз бар. «Әке сыны», «Тұңғыш», «Тасыр», «Мүһмин атай», «Мұратжанның казакшасы», «Базарлық» әңгімелерінің барлығы да өмірден алынған шынайылығымен баурайды. Осы әңгімелердің ішінен «Тұңғыш» әңгімесін ерекше атауға болады. Жазушы көпшілік мән бере бермейтін ұсақ-түйектердің өмірде үлкен мәні бар екенін ерлі-зайыпты Қойшыбек пен Бәну тірлігі арқылы шынайы бейнелеген. Аспан айналып жерге түскен шілденің аптап ыстығында өкпесі өшіп дүкеннен екі сомкөні арқалап келе жатқан Бәну – қайда жүрсе де үйдегілердің ауыз суын ойлай жүретін әйелдер қауымының жиынтық бейнесі болса, көмектесудің орнына ініне тығылған суырдай үйіне зып беретін Қойшыбектің қылығын неге жоруга болады. Жазушы отызды еңсере бастаған Қойшыбектің шаруаға қырсыздығы арқылы еркектер қауымының табиғи болмысына, өздеріне ғана тән ерекшелігіне жан бітірген.

Жазушы Бәнудын: «—Неменеге қарайсың? Үш баланы тудым, бір баланы — тұңғышты асырап алдым. Сені тұңғыш бала демей, не дейін? Қырқынан шықпаған нәрестедей күтім тілейсің. Апыр-ау, менсіз қалай өмір сүргенсің? Таңым бар. Бірақ онда шешен байғұс болды-ау. Бір әйелден бір әйел асыраған екен-ау. Ер жұртының бәрі дәп сендей болса, әйелсіз үш күн өмір сүре алмай қырылар еді шетінен?», — деген сөзіне үлкен әлеуметтік жүк арта білген. Қойшыбек — әйелі болмаса дәрменсіз болып қалатын еркектердің жиынтық бейнесі.

Осындай шағын жанрлармен бірге кең құлашты эпикалық шығармалар да жазды. Олардың қатарында «Әттең, дүние» романы мен «Мұхамеджан — Мархума» хикаясын ерекше атаған ләзім. Хикаяға әдебиеттанушы-ғалым, академик Мұхамеджан Қаратаев пен Мархума анамыздың басынан өткерген өмір соқпақтары негіз болған. Бір отбасы басынан өткен ауыр күндер қазақ халқының өткен тарихынан сыр шертіп тұр.

2000 жылы жазылған «Әттең, дүние...» романы — оның көркем шығармадан қол үзбегендігінің айғағы. Роман бейбіт өмір тұсында шинажайда демалып жатқан Можекеңнің шырт ұйқыдан шошып оянуымен басталады. Егер сонау бір сұрапыл жылдар болса, мұндай детальға қоңіл аудармауға болады. Алайда, ел аман, жұрт тынышта «әскер қатарынан босап, отставкаға шыққанына жарты ғасыр болған қарт полковниктің мазасын алып мезі еткен бұл не пәле? Бұнда не сыр бар?» деген сұрақ қасындағы серігі Омарбектің мазасын алады. Осылайша екі кейіпкердің диалогынан басталған роман лирикалық шегініспен орбиді.

Можан бейнесі әңгімелеу үстінде толығып отырады. Можанның оң жақ санынан жараланып алған рет госпитальда жатқан кезіндегі армян жігіті екеуінің арасындағы оқиға оның табиғатын ашуға мол септігін тигізген. Жағдайын сұрай келген Машаға «Пошла ты на...», — деп кружка

лақтыратын армян жігіті мен оған араша түсу үшін төсек астындағы ұтқасын лақтыратын казак жігітінің қақтығысы арқылы олардың табиғи жаратылысы ашыла түскен. Осы көріністің өзі-ақ казак халқының қыз балаға ерекше құрмет жасайтыны, оны өз еліне кеткенше қонақ ретінде сыйлайтыны жөнінде хабар береді. Себебі, Можан сондай ортада өскен жігіт. Осы арада жазушы армян халқы мен казак халқының қыз балаға деген атадан-балаға мирас болып келе жатқан ұлттық қасиеттерін көрсетуге тырысқан. Осылайша бас кейіпкердің өмір, адам жөніндегі түсінігі мен көзқарасы оның бейнесін толықтыруға қызмет етеді. Бұл қасиет кейінгі уақытта Можанның Инганы алақанға сала аялауымен толығып отырады. Майдан шебіндегі жасаған ерлігін бейнелейтін Мұқанның әңгімесі де оның батырлығына, Отанға адалдығына мысал бола алады. Ал, туған жер, казак елінің тарихы, салт-дәстүрі, сөз өнері (жыр-дастандары, мақал-мәтелдері, көркем әдебиеті) туралы әңгімелері оның елі мен жеріне деген шынайы сүйіспеншілігін толықтыруға қызмет етеді.

Можан мен Инга арасындағы махаббат – Можанның өзі көп айтатын бір-біріне қосыла алмай махаббаттың құрбаны болған Қозы мен Баян, Қызжібек пен Төлеген сынды ғашықтардың сұрапыл соғыстан кейінгі жылдардағы жалғасы. Адам баласы не нәрсеге де тыйым салған сайын құмарта түсіп білгісі, көргісі, дәмін татқысы келіп тұратын әдегі ғой. Кеңес одағы жауынгерлері мен Германия елінің жастарына қосылуға болмайтыны жөнінде мемлекет тарапынан тыйым салынғанмен, жүрек шіркінге ешқандай әмірдің жүрмейтінін Петр мен Эмма, Можан мен Инга арасындағы үлкен махаббат сезімі растай түскен. Автор махаббаттың ұлт талғамайтынын казак жігітінің неміс қызына құлай ғашық болуымен ашуға тырысқан. Араға жарты ғасыр уақыт салса да жүрек шіркінің аһ ұрып соғуы бір сәтті толассыз аңсауы, жыл өткен сайын арта түсуі -

махаббаттың жарасын уақыттың да емдей алмайтындығына мысал.

Қазақтың әрбір ырымға ерекше мән беретінін Можанның аяғы ауыр Инганың сүрініп қалуын жаман ырымға жоруынан байқауға болады. Елде көрген түс те сол тұстағы Инганың жайынан хабар берер тәсіл. Олай болса, автор түсті де белгілі бір мақсатпен найдалана білген. Түс адам ойының ұйқыдағы бейсаналы көрінісі болатын болса, байғыздың елу жылдан аса Можанға маза бермеуі сол бір қарғыс атқыр Бухенвальд концлагерінің қақпасына тормен бірге күйып жазылған «Jedem das Seine» («Каждому – свое», «Пешенеңе не жазылса, соны көресің») деген мәтел мен соның ішіндегі «Қаншама жұтса да әкел-әкелдің астына алатын комағай апан ауыз сегіз пеш – сегіз айдаһар, сегіз тажалдың» 1945 жылдың 11-сәуірге дейін күндіз-түні бір толастамай будақтауына себеп болған тағдыр иелерінің жан түршіктірер жазасы. Гете мен Шиллердің қасиетті қаласындағы әсем ғимараттарды көрмек болған қос ғашықтың түбіне жеткен де сол Бухенвальд концлагері. Бухенвальдтің тор қақпасына күйылған темір сөзді автор Данте Алигьеридің «Құдіретті комедиясындағы» «Бұл табалдырықтан аттаған, үміт атаулыдан күдерін үзсін» («Оставьте всякую надежду, входящий сюда») деген тамұқ маңдайшасындағы сөзбен салыстыру арқылы әлем әдебиетінен де хабар береді.

Германия жерінде өтін жатқан орталық оқиғаның тоңірегінде жүретін келесі кейіпкерлер – Мұқан мен Қизат. Автор Можан, Мұқан, Қизат үшеуінің бейнесі арқылы қазақтың үш жүзге бөлініп басы бірікпейтінін көрсетуге тырысқан. Елден шалғайда жүрген үш жігіттің басы бір жерге сыймауы аңы болса да шындық. Оны олардың өмір жайындағы таным-түсініктерінің әркелкі болуынан деп пайымдауға болады.

Финал – Инганың қайтыс болуы.

Романның прологы «Жүректе адал сезім сақтау – зор

бақыт! Осындай махаббат иесі бақытсыз болса да бақытты!» дегенді ұғындырады. Себебі, Можан – өзін бақытсыз санағанмен, махаббат атты үлкен сезімді ғұмырына азық еткен бақытты жан. «Көзінен сорасы аққан теңіз тасбақасының суретін» өз суретінің орнына беруі арқылы автор Можан мен теңіз тасбақасының ұқсас тағдырын салыстыруда үлкен жетістікке жеткен. Балаларын тірі жетім етіп қалдыратынына жылайтын тасбақа секілді Можан қарт енесінің қызының «көлдененнен тапқан кордемшесін» ізім-ғайым жоғалтқанын ешқашан ұмытпақ емес. Себебі, ол – Можаннан туған тірі жетім. Олай болса, баласының не тірі, не олі екенін білмейтін Можанның да күйі теңіз тасбақасына өте ұқсас екендігін автор осындай салыстыру арқылы ұтымды жеткізген.

Прозалық шығармаларымен өзінің бір қырын танытқан жазушы драматургия жанрында да бағын сынап «Ат қоюдың әлегі», «Емтихан» пьесаларын жазды.

Кейінгі томдардың барлығы дерлік ғалымның зерттеушілігін таңытатын еңбектер. Сондықтан да оларда хронологиялық тәртіп сақталған. Келесі томға ғалымның «Казахский роман и современность» (1968), «Замандас парасаты» (1977) атты зерттеу еңбектері енген. «Қазақ романы және қазіргі заман» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғағанын есімізге түсіретін болсақ, бұл – ғалымның алғашы монографиясы екенін байқауға негіз бар.

Төртінші томның мазмұнын «Фольклордан роман-эпопеяға дейін» монографиясы мен «Айлалы алаяқ», «Миллиард қалай жырланды?», «Қымыздықпен жазды алды...», «Талмас канат», «Боташевтің ботқасы», «Дүниеқор дүмшелер» тәрізді тырнақалды очерк, рецензия, фельетондары құрайды. Қазақ романын тыңғылықты зерттеуге ден қойған ғалым «Қазақ романының идеялық-көркемдік ерекшеліктері» деген тақырыпта докторлық диссертация қоғады. Бұл зерттеуінде қазақ әдебиетінің бүгінгі жеткен

биігін тақыр жерден пайда болмағандығымен дәлелдеп, мифтер мен аңыз-ертегілерден бастап тарата зерттеу арқылы ұлттық әдебиеттің қалыптасу, өсу, көркею, даму белестерін тығыз байланыста қарастырды.

Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтардың өмірі мен шығармашылғы туралы зерттеулері «Жаңа жолдан» («С новой стоки») атты еңбегіне енгені белгілі. Сондықтан да 5-томға ғалымның аталған зерттеулері мен сыни мақалалары енген.

«Әдебиет және ұлт тағдыры» атты еңбегіне енген зерттеулері мен сыни мақалалары алтыншы томның мазмұнын құрап тұр. Кітаптың алғы сөзінде:

«Әдебиет және ұлт тағдыр...

Бұл тақырыптың нағыз атасы, шын мәнісінде, – бұрын болжауға да батыл бармас жаңа тірлік – Қазақстан тәуелсіздігі», – дейді автор.

Сөйтіп ол Абайдан басталған қазақ әдебиетін тәуелсіздік тұғырынан жаңаша бағамдайды. «Хакім мен ақын» деген зерттеуінде: «Әр әдебиеттің айырықша жұлдызы жанатын кезеңі болады. Орыс әдебиетінде Пушкин мен Лермонтов туғызатын алтын ғасыр іспетті. Қазақ әдебиетінің сондай алтын ғасыры Абай мен Мағжаннан бас алады», – дей келіп, ұлттық әдебиеттің алтын ғасырын тілге тиек етеді.

Ғалым А.Құнанбаев, Ж.Жабаев, М.Жұмабаев, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Ә.Шәріпов, Ә.Нұрпейісов, Ә.Нұршайықов, Қ.Жұмаділов тәрізді ақын-жазушылардың шығармалары арқылы әдебиеттің аяқ алысын бағамдаса, әдебиеттанушы-ғалым С.Қирабаев туралы мақаласы әдебиет сын мен ұлттық әдебиеттанудың өткені мен бүгіннен сыр шертеді. Автор әр дәуір әдебиетін зерттей келе әдебиеттің ұлтпен бірге жасайтынын нақты мысалдармен дәлелдейді.

Қолымыздағы кітаптарды қарап шыққанда көптомдықтың алты томына қаламгердің 1960-1990 жылдары жазған дүниелері енгеніне көзіміз жетті. Оның кейінгі

жылдары таза зерттеумен айналысын жүргенін ескеретін болсақ, бұл жылдардың туындылары алдағы томдардың еншісіне тимек. Соңғы оншақты жылдың ішінде жарық көрген «Сұлулыққа інкәрлік», «Ғасырмен сырласу», «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде», «Тәуелсіздік биігінен», т.б. зерттеулері – қазақ әдебиетінің әр дәуірі мен тәуелсіздік кезеңінен мол мағлұмат беретін еңбектер.

Сонымен бірге ғалым Дулат пен Махамбет поэзиясында да бүгінгі күн тұрғысынан баға берсе, Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, С.Мұқанов, К.Әзірбаев, С.Адамбасқов, Т.Аманжол, К.Тоқаев, Ө.Жәнібеков, З.Қабдолов, Ш.Мұртаза, Сапар Байжан-Ата, Ә.Қалмырзаев, К.Смайылов, С.Әшімбаев, Т.Нұрмағамбетов, А.Егеубаев туралы эсселері мен естеліктері, зерттеулері мен мақалалары қаламгерлердің шығармашылығы мен сол тұстағы қоғам өмірінен хабар береді.

Ол – 2004-2008 жылдары «Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты академиялық еңбектің негізгі авторы және ұйымдастырушылардың бірі. Кеңестік дәуір мен тәуелсіздік тұсындағы әдебиетті зерттеуге белсенді араласқан ғалым 8-9-10 томдарда бірнеше зерттеулер ұсынды. Олардың қатарында «Ғабидан Мұстафин», «Әбділда Тәжібаев», «Ілияс Есенберлин», «Тахаун Атанов», «Әбдіжәмил Нұрпейісов» тараулары мен 1960-1980 жылдардағы заманауи тақырыптағы қазақ романы «Осы заманғы роман» деп зерттесе, тәуелсіздік тұсындағы әдебиетті зерттеген 10-томына басшылық етті. Осында оншақты жыл бұрын қазіргі әдебиетті зерттеушілер жоққа тән кезінде ол бір топ авторларды ұйымдастырып тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығына кірген әдебиетті сараптан өткізді. Автор қазақ романы мен повестерін жаңа жақты зерттеп, қазіргі әдебиеттің аяқ алысын бағамдайды.

Қазіргі қазақ романын тұрақты зерттеп жүрген екі ад.

болса бірі, біреу болса соның өзі – Шерияздан Рүстемұлы екендігі әмбеге аян. Ол сиясы кеппеген том-том романдарды оқудан әсте жалыққан емес. Оның тәуелсіздік тұсында жарық көрген Б.Жандарбековтың «Сақи», Қ.Жұмаділовтің «Дара-боз», Қ.Исабаевтың «Шоң би», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Б.Қыдырбекұлының «Алатау», Ж.Ахмадидың «Дүрбелең», «Шырғалаң», Х.Әдібаевтың «Отырар ойраны», С.Сматаевтың «Елім-ай», Ұ.Доспанбетовтың «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы», Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тәрізді тарихи романдарына алғашқылардың бірі болып пікір білдіруі – аттан түспеген жүйріктігінің айғағы. Бұл еңбектеріне карап, бір кезде Мағжанға карата айтқан «сыршыл өлең сөздің бәйге бермес шабандозы» деген аталы сөзін ғалымның өзіне карата «әдеби сынның бәйге бермес шабандозы» деп айтуға әбден болады.

Бұлайтып отырғандарымыздың қатарында кейіпкеріміздің педагогтығы мен мемлекеттік қызметтері, кітаптану ғылымының негізін қалағаны туралы айтылмағанын ескеретін болсақ, оқырман қауым олардың өз алдына жеке әңгімеге арқау болатынын жадында ұстағаны жөн. «Жігітке жеті өнер де аз» деген халық даналығын жадында ұстаған Шерияздан Рүстемұлы – «Сегіз қырлы, бір сырлы» дарын екенін күнбе-күн дәлелдеп жүрген тума талант.

Қорыта айтқанда, қолымыздағы көп томдық шығармалар жинағына Ш.Елеукеновтің жазғандарының төрттен бірі ғана енгеніне көзіміз жетті. Сондықтан алдағы уақытта ғалым қаламынан туған еңбектердің осы қағарды толықтыруына тілектеспіз. Сырға толы, мазмұны терең көп томдық шығармалар жинағы – Ш.Рүстемұлының ғана емес, көркейген қазақ әдебиеті мен қазіргі ұлттық әдебиеттану ғылымының сүбелі олжасы болмақ. Авторға оқырманын ынтықтырар жазары көбейсін дегіміз келеді.